

УДК 347.1

ПОНЯТТЯ АНОМАЛІЙ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Наталія МАЙДАНИК,
кандидат юридичних наук, професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії прокуратури України

SUMMARY

This article deals with the existence of two essential features of anomalies obligations as the legitimacy of legal structures and the presence of a deviation from the general rule in a relationship element (particularly, in the obligation).

Substantiates the existence of three groups of legally permissible deviation from the general rule: (a) the basis and elements obligation; (b) an offense in respect of liabilities (invalidity, liability and other legal consequences of breach of an obligation); (c) similar to obligations legal institutions that are covered by the provisions of the obligation (priority right to purchase the property, natural obligations, etc.).

It is substantiated understanding of expediency anomalies obligations in a narrow and a broad sense as obligation and similar to obligation legal structures that are subject to the provisions of the obligation, with a tolerance of law recognized by the general rule in the base element or obligations exists as a manifestation of the objective laws of natural law, respect for justice, fairness, reasonableness.

Key words: legal anomaly, anomaly of obligations, deviation from the general rule, typical contract's constructions, presumption, fiction.

АНОТАЦІЯ

У статті доводиться існування двох істотних ознак аномалій зобов'язань у вигляді правомірності таких юридичних конструкцій і наявності у них відхилень від загального правила в одному з елементів правовідношення (зокрема, в зобов'язальному).

Обґрунтовується існування трьох груп юридично допустимих відхилень від загального правила: (а) у підставі та елементах зобов'язання; (б) у правопорушеннях щодо зобов'язань (недійсність, відповідальність й інші правові наслідки порушення зобов'язання); (в) у подібних до зобов'язань конструкціях, на які поширюються положення зобов'язання (право переважної купівлі майна, натуральні зобов'язання тощо).

Доводиться доцільність розуміння аномалій зобов'язань у вузькому (власному) і широкому розумінні як зобов'язання і правові конструкції, на які поширюються положення про зобов'язання, з допустимими відхиленнями від визнаних правом загального правила в підставі чи в елементі зобов'язання, що існує як прояв об'єктивних законів природного права, дотримання справедливості, добросовісності, розумності.

Ключові слова: юридичні аномалії, аномалії зобов'язань, відхилення від загального правила, нетипові договірні конструкції, презумпція, фікція.

Постановка проблеми. Сучасне цивільне право характеризується кардинальним оновленням методів і форм правового регулювання зобов'язальних відносин в умовах формування в Україні громадянського суспільства на засадах верховенства права і поваги до гідності людини.

Перехід українського суспільства до ліберальної моделі праворозуміння зумовлює збільшення сфери та обсягу диспозитивності цивільно-правового регулювання відносин і збільшення ролі аномальних правових конструкцій як відмінних від загального правила і правомірних конструкцій.

Такому роду аномалій у цивільному праві притаманна невизначеність об'єкту, особливості суб'єктного складу, інших елементів зобов'язального правовідношення, виникнення нових чи додаткових ризиків учасників відносин внаслідок незбалансованості зобов'язальних прав та обов'язків,

непропорційності цілей та обмежень, ступеню примусового виконання.

Значний масив принципів питань правового регулювання зазначених зобов'язально-правових конструкцій залишаються без належного вирішення у нормотворчій і правозастосовчій практиці, не отримали системного і глибокого висвітлення у теоретичних дослідженнях, що зумовлено нерозробленістю доктринальних засад аномалій у цивільному праві, що не сприяє ефективності правового регулювання зобов'язань.

Відсутність системних наукових досліджень поняття, правової природи та видів аномалій зобов'язань у цивільному праві не дає можливості визначити їх належне місце в системі цивільного права, виявити критерії відмежування і встановити характер взаємозв'язку із суміжними правовими конструкціями. Формування науково обґрунтованих засад вирішення наведених про-

блем сприятиме адекватному нормативному регулюванню зазначених правових конструкцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В юридичній науці обґрунтовується поняття юридичних аномалій як правове явище в теорії права [3; 4] та в галузевих науках – цивільному [5; 6], податковому [7], фінансовому [8], земельному праві [9].

Загальна теорія права розуміє юридичну аномалію як відхилення від норми, що має негативне, шкідливе значення для суспільних відносин.

У цьому контексті аномалія розглядається як відхилення від норми, від загальної закономірності; неправильність, ненормальність [10]. Юридична аномалія визначається як «зумовлене різними чинниками об'єктивного та суб'єктивного порядку відхилення від загальної закономірності, від нормального розвитку суспільних відносин» [11].

В юридичній літературі відсутній однозначний підхід до розуміння різновидів юридичних аномалій.

Окремі автори до юридичних аномалій у доктрині права відносять соціальні відхилення, зокрема, правопорушення, які можуть спричинити застосування державного примусу [12].

Однак більшість авторів розглядає юридичні аномалії як відхилення від загального правила в змісті, суб'єктному складі, будь-якому іншому елементі правовідносин, що мають правомірний характер [13]; чи юридичні конфлікти (колізії норм, колізії нормативно-правових актів) [14]; прогалини в праві [15]; презумпції, фікції, приховані та удавані дії [16].

У зв'язку з цим в літературі пропонується юридичні аномалії розглядати як правові явища, які справляють позитивний вплив на механізм правового регулювання (правомірні відхилення у складі правовідносин, презумпції, фікції), які у правовій доктрині не були визначені одним поняттям, юридичною категорією і які можна називати артефактами у правовому регулюванні [17].

В етимологічному значенні артефакти (від лат. *artefactum* – штучно зроблене) розглядаються як утвір або процес, що виникає під час дослідження організму, не властивий йому за нормальних умов [18]; явище, процес, предмет, властивість предмета або процесу, поява якого в спостережуваних умовах за природних причин неможлива або є маловірогідною; поява артефакту є ознакою цілеспрямованого втручання в спостережуваний процес або наявність якихось неврахованих факторів [19].

На думку Т. О. Коваленко, наявність штучного або суб'єктивного втручання у правове регулювання земельних відносин через правові презумпції, преюдиції та фікції є ні чим іншим, як юридичним артефактом – різновидом юридичної аномалії, що може бути використаний у загальній теорії і галузевих науках [20].

Окремі юридичні аномалії мають правомірний характер, що зумовлює позитивне значення таких аномалій у правовому регулюванні [21]. Позитивна сутність юридичних аномалій у земельному праві полягає, зокрема, у тому, що вони є нетиповими, особливими юридичними засобами правового регулювання земельних відносин, кожен з яких вирішує свої завдання і виконує свої функції.

Наприклад, правові презумпції застосовують на практиці для заповнення прогалин правового регулювання [22]. Тобто юридичні артефакти спрямовані на упорядкування земельних відносин, запобігання чи усунення юридичних дефектів, гарантування земельних прав та охоронюваних законом інтересів, справляють позитивний вплив на ефективність земельно-правового регулювання [23].

В цивілістичній доктрині під юридичною аномалією прийнято розуміти будь-яке правомірне відхилення від норми в одному з елементі правовідносин (в суб'єктах, об'єкті, зобов'язальному або іншому правовому зв'язку такого правовідносиння), яке існує всупереч здоровому глузду [24].

При цьому вважається, що у власному розумінні юридична аномалія має правомірний характер, тому не може ґрунтуватися на правопорушенні. Правові аномалії не обов'язково мають бути непоіменованим правочином, іншою атипичною конструкцією. Поряд з правомірним характером аномаліям властиві несуперечні праву відхилення від загальних вимог щодо правопорушення.

Аномалії зобов'язань є різновидом юридичних аномалій у цивільному праві, поняття яких є схожими і співвідносяться як особливе і загальне.

Однак, на відміну від загально-цивільної юридичної аномалії, яка поширюється на всі види цивільно-правових конструкцій, аномалії зобов'язань обмежуються сферою дії зобов'язання і зумовленими ним особливостями відхилень від загального правила, що стосується тих чи інших структурних елементів зобов'язання.

Поняття аномалії зобов'язань характеризують властиві йому істотні ознаки, до яких зазвичай відносять правомірність таких юридичних конструкцій і наявність у них відхилень від загального правила в одному з елементі правовідносиння (зокрема в зобов'язальному).

Визначальна ознака аномалії зобов'язання полягає в наявності відхилення в зобов'язанні від загального правила.

Під відхиленням від загального правила доцільно розуміти відхилення, які стосуються звичайного для зобов'язання положення, передбаченого законодавством, іншими джерелами права (прецедент, правовий звичай, цивільно-правовий договір тощо).

В аномаліях зобов'язань мають місце не будь-які, а лише допустимі відхилення, які не суперечать і не перечують в принципі саме зобов'язання.

Наприклад, сторони договору не можуть передбачити умову про позбавлення сторони на судовий захист, що є недопустимим і таким, що порушує імперативне правило (принцип) цивільного права: кожен має право на судовий захист свого цивільного права.

Існування аномалій зобов'язань зумовлено виникненням ситуацій, коли традиційні («звичайні», «класичні») зобов'язально-правові засоби неспроможні своєчасно й адекватно врегулювати певні суспільні відносини у зв'язку з їх ускладненням, виникненням нових видів відносин, що вимагає модифікації традиційних конструкцій шляхом внесення змін, які становлять відхилення в одному з елементів зобов'язання і забезпечують цим необхідну гнучкість та еластичність оновленої (аномальної) конструкції.

В такому випадку виникає нове, нетипове зобов'язально-правове явище, яке не відповідає тим цивільно-правовим засобам, які застосовуються для регулювання ustalених суспільних відносин [25].

При цьому зобов'язання з аномалією зберігає свою правомірність, незважаючи на таке відхилення від загального правила, оскільки аномалія виконує корисну роль стабільності правопорядку в умовах постійних змін суспільних відносин, що є проявом дії об'єктивних законів природного права і дотримання засад справедливості, добросовісності, розумності.

Виключно правомірний характер цивільно-правових аномалій виключає можливість визнання такими пов'язаними з аномаліями зобов'язання неправомірні дії, зокрема аномалії в недійсності правочину, делікті чи інших цивільних правопорушеннях тощо.

З розумінням аномалії зобов'язань як виключно правомірних зобов'язань не можна повністю погодитися, оскільки відхилення від загального правила може мати місце щодо будь-яких цивільно-правових конструкцій, що регулюють як правомірні, так і неправомірні дії. Наприклад, цивільно-правова відповідальність є правовою конструкцією, що настає внаслідок вчинення цивільного правопорушення як неправомірного явища.

Як і будь-яка цивільно-правова конструкція, інститут цивільно-правової відповідальності може мати допустимі відхилення від загального правила, наявність яких не заперечує існування самого інституту в цілому.

Прикладом такого відхилення може бути ситуація так званої безвинної відповідальності, коли відповідальність настає незалежно від наявності чи відсутності вини в діях заподіювача шкоди.

Очевидно, що до аномалій цивільно-правової відповідальності може бути віднесено цивільно-правову відповідальність за правомірні дії, яка фактично є об'єктивним, в силу прямої вказівки закону, покладенням майнової санкції.

Незважаючи на аномальний характер, коли наявне відхилення від загального правила про обов'язкову наявність серед умов такої відповідальності

неправомірних дій заподіювача шкоди, такий випадок відповідальності юридично є цивільно-правовою відповідальністю.

Відхилення у зобов'язаннях можуть бути досить різноманітними і не обов'язково мають обмежуватися [лише] підставами виникнення та припинення чи елементами зобов'язання.

Відхилення у зобов'язаннях можуть мати місце в правопорушеннях, які мають місце на етапах виникнення, виконання, зміни і припинення зобов'язань.

До аномальних конструкцій з такого роду відхиленнями може бути віднесено відхилення в конструкціях недійсності правочину (цивільна конфіскація як наслідок недійсності правочину), відповідальність за порушення зобов'язання («безвинна» та «об'єктивна» відповідальність), інші правові наслідки порушення зобов'язання.

Наступну групу відхилень у зобов'язаннях становлять відхилення в правових конструкціях, які тісно пов'язані із зобов'язаннями, або на які поширюються положення про зобов'язання. Прикладами аномалій з такого роду відхиленнями є право переважної купівлі майна, натуральні зобов'язання.

Наведене свідчить про юридичну допустимість відхилень від загального правила трьох груп: (а) у підставі та елементах зобов'язання; (б) у правопорушеннях щодо зобов'язань (недійсність, відповідальність й інші правові наслідки порушення зобов'язання); (в) у подібних до зобов'язань конструкціях, на які поширюються положення зобов'язання (право переважної купівлі майна, натуральні зобов'язання тощо).

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для розуміння аномалій зобов'язань у вузькому (власному) і широкому розумінні як зобов'язання і правові конструкції, на які поширюються положення про зобов'язання, з допустимими відхиленнями від визнаних правом загального правила в підставі чи в елементі зобов'язання, що існує як прояв об'єктивних законів природного права, дотримання справедливості, добросовісності, розумності.

Під відхиленням від загального правила доцільно розуміти відхилення, які стосуються звичайного для зобов'язання положення, передбаченого законодавством, іншими джерелами права (прецедент, правовий звичай, цивільно-правовий договір тощо).

Список використаної літератури

1. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посібник / відп. ред. Р. Майданик. – К. : Юстиніан, 2010. – 1004 с.
2. Бабошин И. Гении играют случая // Газета «По-Киевски». – 2006. – 11 марта. – С. 18.
3. Ул'яновська О. Етапи становлення та розвитку наукових поглядів на природу і роль правових фікцій / О. Ул'яновська // Право України. – 2011. – № 3. – С. 208–211.

4. Ул'яновська О. Сутність правової фікції / О. Ул'яновська // Право України. – 2011. – № 1. – С. 184–187.
5. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / відп. ред. Р. А. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с.
6. Величко О. М. Юридичні фікції в цивільному праві / О. М. Величко // Наук. записки : зб. наук. пр. – К. : КМ Академія, 2003. – Т. 22. – Ч. 2. – С. 221–223.
7. Бабін І. Презумпції та фікції в податковому праві : навч. посіб. / І. Бабін. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 319.
8. Іванівський А. Правові фікції як прийом юридичної техніки у правовому регулюванні фінансових правовідносин / А. Іванівський // Право України. – 2011. – № 3. – С. 236–242.
9. Коваленко Т. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні : монографія / Т. Коваленко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет» – Юрінком Інтер, 2013. – 632 с.
10. Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. : А – К. – С. 33.
11. Лукьянова Е. Теория процессуального права / Е. Лукьянова. – М. : Норма, 2003. – С. 62–63.
12. Каплунов А. Об основных чертах понятия государственного принуждения / А. Каплунов // Гос-во и право. – 2004. – № 12. – С. 10–17.
13. Майданик Р. Загальні положення про цивільно-правові аномалії / Р. Майданик // Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / відп. ред. Р. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с.
14. Тихомиров Ю. Юридическая коллизия, власть, правопорядок / Ю. Тихомиров // Гос-во и право. – 1994. – № 1. – С. 3–4.
15. Лукьянова Е. Указ. соч. – С. 62–63.
16. Іванівський А. Роль юридичних фікцій у регулюванні відносин фінансово-правової відповідальності / А. Іванівський // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 202.
17. Коваленко Т. Вказ. пр. – С. 154.
18. Артефакт // Словник іншомовних слів / за ред. О. Мельничука. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1977. – С. 69.
19. Артефакт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.
20. Коваленко Т. Вказ. пр. – С. 155.
21. Майданик Р. Вказ. пр. – С. 28.
22. Рудницька Ю. Проблемні питання вирішення законодавчих прогалин шляхом застосування принципу презумпції правомірності рішення платника податку / Ю. Рудницька // Акт. питання публіч. та приват. права : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. (3 жовт. 2012 р.) / за ред. В. Огаренка та ін. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – С. 421–423.
23. Коваленко Т. Вказ. пр. – С. 155.
24. Майданик Р. Загальні положення про цивільно-правові аномалії / Р. Майданик // Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / відп. ред. Р. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с.
25. Крат В. Нетипичность в гражданском праве // Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций : монография / под ред. И. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2011. – 296 с.